

Особливості культурогенезу на території Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е.

[за матеріалами пам'яток липицького типу]

Д. Н. Козак

У статті на підставі нової теоретичної бази переглядається культурна та етнічна атрибуція пам'яток, відомих в літературі як липицька культура. Автор доходить висновку, що липицькі пам'ятки не можуть бути об'єднані поняттям «археологічна культура». Вони ілюструють характерне лише для контактної зони культурне явище, що може називатися «культурною групою». Еволюція пам'яток липицької культурної групи відбуває, на думку автора, процес асиміляції праслов'янами у I—II ст. давньосередньовічного субстрату.

Регіон північно-західної України, під яким ми розуміємо землі від Західного Бугу до Горині і від Прип'яті до Збруча, в археологічному відношенні є одним з найбільш вивчених. Цій щасливій обставині ми завдячуємо існуванню Львівського наукового центру, навколо якого гуртувалися такі відомі польські археологи, як К. Гадачек, Л. Козловський, І. Коперницький, В. Деметрикевич, Г. Осовський, Б. Януш, В. Пшебиславський. Вагомий внесок у вивчення пам'яток першої половини I тис. внесли також радянські дослідники — співробітники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, насамперед М. Смішко, В. Баран, В. Ауліх, О. Ратич, І. Сवेशніков та ін.

Проте археологічні дослідження краю були розподілені територіально. Окремо вивчалися пам'ятки Подністров'я, окремо — старожитності Волині. Найбільша увага приділялася культурно-хронологічним та етнічним визначенням певних культур, що у переважній більшості належали до другої чверті I тис. н. е. Не були відомі пам'ятки пізньолатенського часу, а ранньоримський період представляли лише нечисленні старожитності липицького типу. Відповідно до наявної джерельної бази робилися узагальнення щодо культурно-історичного розвитку регіону. Однак широкомасштабні багаторічні дослідження, проведені на Волині і в Подністров'ї, засвідчили, що ці райони становили на початку нової доби єдине культурне ціле. У Західному Побужжі та Верхньому Подністров'ї автором досліджено пам'ятки пшеворської культури пізньолатенського часу, а також невідомі досі пам'ятки зубрівської групи, синхронні липицьким пам'яткам.

Внаслідок проведених робіт виникла можливість пов'язати в одне всі культурно-історичні утворення регіону, простежити характер зв'язків між ними і на підставі цього відтворити хід культурно-етнічного процесу і його особливості в регіоні протягом I ст. до н. е.— IV ст. н. е. Цілком очевидно, що для здійснення такої роботи потрібен єдиний принцип, єдина теоретична передумова.

Така передумова, на наш погляд, полягає у виявленні специфіки культурно-етнічного процесу в регіоні: територія північно-західної України завдяки географічному розташуванню історично склалася як одна з найбільш активних контактних зон Європи. Західний Буг, праві притоки Прип'яті та Дністер на той час були важливими транспортними артеріями. Вони пов'язували давні народи Центральної, Північної та Східної Європи з цивілізаціями Півдня. Сприятливі природні умови, зокрема м'який клімат, велика кількість річок і потічків, лісів і лугових долин, родючі землі притягували сюди різні культурно-етнічні групи населення Європи. Це створювало умови для контактів і посмужного помешкання¹.

¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— С. 37.

На відміну від територій, що були центрами розвитку тих чи інших культур, у контактній зоні етнічні і культурні процеси мають свої особливості. Поки що вони не стали об'єктом широкого розгляду істориків, а вивчаються переважно етнографами, при тому на більш пізніх матеріалах і мають попередній характер². Серед археологів цю проблему вивчав В. Ф. Генінг³. Аналізуючи етнічний процес в областях із змішаним населенням, дослідник дійшов необхідності виділення такого поняття як «археолого-етнічний тип» (АЕТ) — моделі мікроструктурної одиниці, сума яких утворює археологічну культуру. У тому випадку, коли різні комбінації АЕТ систематично повторюються, на думку В. Ф. Генінга, можна говорити про археологічну культуру, вірніше особливу її різновидність⁴.

Спираючись на аналіз великої кількості археологічного матеріалу, видобутого під час розкопок автором та іншими археологами, а також використовуючи розробки В. Ф. Генінга, можна окреслити деякі особливості етно-культурного процесу у досліджуваній нами контактній зоні.

Її історичний розвиток, на наш погляд, характеризується суперечливістю. З одного боку, розглядувана територія є периферією основного масиву інших культур, що зумовлює уповільнений розвиток окремих їх елементів і навіть консервативність цілих культурних явищ. З другого боку, в результаті поєднання впливу кількох культур створюються передумови для виникнення нових культурних явищ. Однак процес новоутворення проходить повільно і, як правило, не завершується, перериваючись новою культурною інвазією. Звідси випливає принциповий висновок: у контактній зоні на заключному етапі первісної доби не може бути сформованих так званих «чистих» культур. Тут існують лише локальні варіанти культур, або те, що В. Ф. Генінг окреслив як «особливу різновидність археологічної культури», а ми визнаємо поняттям «культурна група» (КГ).

Під першим прийнято розуміти групу однотипових пам'яток певної культури, розташованих на одній території, які відрізняються від інших пам'яток цієї культури деякими особливостями⁵.

Поняття «культурна група» ми трактуємо як сукупність пам'яток, розташованих у контактній зоні в певний період часу, які характеризуються наявністю кількох спільних культурно-етнічних компонентів (або АЕТ), що перебувають в процесі інтеграції. Структурно культурна група складається із 2—3 блоків, які умовно можна назвати «культурно-етнічними типами» (КЕТ). КЕТ утворюється, у свою чергу, рядом пам'яток культурної групи, що об'єднують у собі певну частину її АЕТ (рис. 1). Пам'ятки різних КЕТ можуть співіснувати послужно або поступово змінювати одна одну. Необхідною частиною кожного КЕТ є наявність у ньому одного спільного для культурної групи АЕТ. У процесі розвитку відбувається поступове злиття всіх КЕТ у напрямі утворення нового цілісного культурного явища — археологічної культури. КГ відбиває одну із заключних фаз в процесі утворення АК.

З попереднього розгляду особливостей етно-культурного розвитку в контактній зоні впливає важлива роль міграції племен. Міграції — риса, притаманна всьому періоду первісної доби, — є, як відомо, результатом екстенсивної економіки. Міграції періоду становлення класового

² Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973; Козлова К. И. Проблемы изучения этнокультурных контактных зон Среднего Поволжья // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 39—48; Корольок В. Д. Основные проблемы формирования контактной зоны в Восточной Европе и бессинтезного региона в Юго-Восточной и Центральной Европе // Проблемы социальной формации. Историко-типологическое исследование.— М., 1975.

³ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970; Генинг В. Ф. Проблема соотношения археологической культуры и этноса // ВЭУ.— Ижевск, 1976.— С. 3—36.

⁴ Генинг В. Ф. Проблема соотношения ... — С. 3—36.

⁵ Захарук Ю. М. Проблеми археологічної культури // Археологія.— 1964.— Вип. 18.— С. 36—40; Марков Г. Е. Проблема сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии.— М., 1979.— С. 154.

суспільства відрізняються від більш ранніх тим, що прищельці при освоєнні нових земель не витісняли місцевого населення, а підкоряли його. Це призводило до змішування племен, інколи зовсім різних за походженням і етнічною належністю, суттєво змінюючи хід і характер етнічних процесів⁶.

Проте, як свідчать численні археологічні матеріали, вирішальну роль в цих процесах відіграло субстратне населення. Це простежується хоча б за наявністю в кожному новому культурному явищі багатьох компонентів попереднього культурного явища.

Очевидно, лише в еволюційному поєднанні елементів культури автохтонів і прийшлих племен створювалася основа для поступального культурно-етнічного процесу в регіоні.

Розглянемо викладене вище на прикладі так званої липицької культури, відомої на території Верхнього Подністров'я і порівняно добре вивченої. В окрему культурну групу липицькі пам'ятки виділив К. Гадачек⁷. М. Ю. Смішко, провівши нові дослідження, визначив їх територію поширення, хронологію та етнічну належність і виділив у самостійну археологічну культуру⁸. Монографічне дослідження липицьким пам'яткам (в основному селищам) присвятив В. М. Цигилик⁹.

У дослідників ствердилася думка про існування самотньої липицької культури, носії якої у багатьох випадках визначали етнокультурні процеси у Подністров'ї на рубежі доби¹⁰.

Спробуємо розглянути внутрішню динаміку цієї культури шляхом кореляції культурних і хронологічних ознак окремих пам'яток, виявити зв'язки липицьких племен із сусіднім населенням.

Липицькі пам'ятки нечисельні. Відомо декілька могильників (Верхня Липиця, Болотня, Звенигород, Гринів), два окремих поховання (Цижиків, Колоколин) та близько десятка поселень. Переважну більшість пам'яток тією чи іншою мірою розкопано.

Липицькі старожитності розташовані на лівих притоках Дністра трьома скупченнями: між Гнилою Липою і Зуброю, у верхів'ях Стрипи та Золотої Липи, в гирлі Свіржі. Окремо, на правому березі Дністра, розташовуються поселення поблизу с. Незвисько та могильник у Заваллі.

Між цими скупченнями існують поселення та могильники пшеворської культури (Лучка, Монастириха, Хотимир, Бурштин, Гринів) та чисельні селища зубрівської групи (Майдан Гологірський, Підберізіці, Лука Врублівецька, Велика Слобідка I, Оселівка, Пасіки Зубрицькі та ряд інших). Отже, липицькі племена не становили суцільного масиву, а мешкали поспішно з двома іншими культурно-етнічними групами.

Липицькі поселення не укріплені. Вони розташовані на сонячних схилах на потужних нашаруваннях чорнозему. На поселеннях виявлено залишки жител. Поруч з ними містилися ями-погребі¹¹.

Зараз досліджено залишки 40 житлових будівель двох типів: наземних (12,9% і заглиблених у ґрунт 87,1%). Наземні житла мали пря-

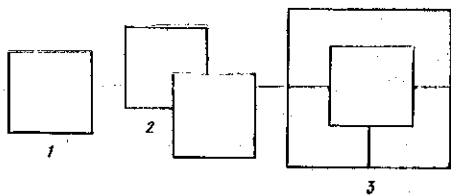

Рис. 1. Схема структурного складу культурної групи (КГ): 1 — археолого-етнічний тип (АЕТ); 2 — культурно-етнічний тип (КЕТ); 3 — культурна група (КГ).

⁶ Генінг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— С. 3—120; Бромлей Ю. В. Указ. соч.

⁷ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // МААЕ.— 1912.—Т. XII.— С. 23—28.

⁸ Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— Lwów, 1932.— 193 s.

⁹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої доби.— К. 1975.

¹⁰ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— № 4.— С. 168—193; Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— Вып. 89; Щукин М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // АС.— 1987.— № 23.— С. 103—118.

¹¹ Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 63.

могутну форму площею до 20 м² і стіни каркасно-стовбової конструкції. Житло опалювалося глиняною пічкою або вогнищем, викладеним каменем.

Серед заглиблених жител переважають напівземлянки (66,6%). Землянки становлять 20,5%. Форма перших прямокутна, других — округла або овальна. Площа жител 6—29 м².

9 напівземлянок мали підвальні ями. Вздовж стін іноді залишалися материкові виступи-прилавки, які обшивалися деревом. У 6 житлах простежено вхід у вигляді виступів у стіні. Всередині деяких напівземлянок зафіксовано вогнища, викладені камінням або глинобитні. У трьох житлах виявлено глинобитні печі.

Господарських споруд на липицьких селищах В. М. Цигиликом не відзначено. Можливо, до них слід віднести ряд заглиблених об'єктів неправильної форми з підвальними ямами без вогнищ. Ями-погребі мали діаметр 1,2—2 м і глибину від 0,8 до 1,6 м. Характерною рисою липицьких селищ є наявність вогнищ і печей поза об'єктами.

Дещо краще зберегли культурну специфіку могильники липицького типу. Вони безкурганні, розташовані неподалік від поселень, на високих, сухих місцях. Досліджено 125 поховань*. З них — 86,4% становлять трупоспалення на стороні. Переважають урнові поховання (92,5%). Кістки старанно очищені від залишків кремації. Поховання супроводжував нечисленний інвентар: ножі, пряжки, прясла, намистини тощо. В багатьох похованнях виявлено перепалені уламки ліпної і гончарної кераміки. Ці риси обряду особливо характерні для могильників у Звенигороді, де були сильними впливи пшеворської культури. На одному з них (Садиба Великача) перепалена кераміка містилася в 84% поховань.

Деякі поховання супроводжувалися предметами зброї. Цей елемент обряду також пов'язаний із впливом пшеворської культури.

Ямні поховання представлені двома типами: у першому кістки містилися в ямі у спресованому стані (5), у другому були розкидані по дні ями разом з уламками кераміки (3).

Трупопокладення становлять 13,6%. З них лише частина супроводжувалася інвентарем. Цей тип поховань (як і поховання з ямними трупоспаленнями) відбиває багатокомпонентну структуру носіїв липицьких пам'яток.

Крім плоских могильників відомі два курганні поховання князівського типу. В римський час вони траплялися на більшій частині Європи. Інвентар дністровських поховань має кельто-дакійське походження¹².

Однією з найбільш вивчених категорій культури липицьких племен є кераміка, яка виготовлялася на гончарному крузі і ліпилася вручну.

Гончарна кераміка відома в основному з могильників, ліпна переважає на селищах (82—97%).

Гончарна кераміка включає горщики різних форм, глеки, вази, чаші на високій ніжці. Їх детальну класифікацію проведено М. Ю. Смішком¹³.

Ліпний посуд представляють тюльпаноподібні або біконічні горщики з округленим тулубом, кулеподібні посудини. Перегин стінок всіх посудин припадає на половину висоти. Характерними є конічні кухлики з масивною ручкою. Горщики прикрашалися наліпним розчленованим валиком та шийшечками на корпусі.

Поряд з дакійською керамікою на поселеннях і могильниках виділяється значна група ліпних горщиків із перегином стінок вище половини висоти та мисок з ребристим профілем, близьких до посуду зарубинецької та пшеворської культур¹⁴.

* *Останнім часом В. М. Цигиликом виявлено понад 50 поховань I ст. н. е. на могильнику у Болотні (матеріали не опубліковані).*

¹² *Смішко М. Ю. Богатое погребение начала нашей эры во Львовской области // СА.— 1957.— № 1.— С. 238—243.*

¹³ *Smiszko M. Op. cit.— 193 s.*

¹⁴ *Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 39—42.*

На поселеннях і могильниках виявлено глиняні прясла, бронзові і залізні фібули, залізні дзеркала і ножі, шила, сокири, напильники, ключі, кресала, пряжки тощо, які мають міжкультурний характер. Багато фібул мають пшеворське походження. Окрему групу становлять предмети зброї. Вони теж мають аналогії у пшеворській культурі.

Важливе значення для теми нашого дослідження має визначення хронології липицьких пам'яток, особливо їх періодизація. Дослідники не одностайні у цьому питанні. М. Ю. Смішко датував культуру I—II ст., потім II ст. до н. е.—початком II ст. і I—початком III ст. н. е.¹⁵ До I—III ст. н. е. відносили липицькі пам'ятки Г. І. Смирнова і І. К. Свешников¹⁶. В. Д. Баран визначив час їх існування I—II ст.¹⁷, а Т. Домбровська — I—серединою II ст.¹⁸

Ці розбіжності вимагають повторного, хоча б короткого, розгляду хронології липицької культури.

Найбільш ранньою пам'яткою, що вказує на час появи дакійців у Подністрів'ї, є багате кельто-дакійське поховання у Колоколіні. Його дату визначають дві бронзові фібули типу А-67, ранній варіант фібули типу А-44 і фібула типу «Наугайм»¹⁹. Кореляція цих речей дозволяє віднести час поховання у Колоколіні до перших двох десятиріч I ст. н. е.²⁰

Перебування дакійського населення у Подністрів'ї саме в цей час підтверджується матеріалами пшеворського поховання № 3 у Гриневі, яке датується 20—40 роками I ст. н. е. Тут поряд з пшеворською ритуальною керамікою містилася деяка кількість дакійської липної кераміки.

Дакійські пам'ятки цього часу, очевидно, поодинокі, вони відбивають початок освоєння дакійцями території Подністрів'я.

Більшість липицьких пам'яток з'являється у середині I ст. н. е. (рис. 2). Їх хронологія (40—70 роки) визначається кількома типами — гостропрофільованих фібул, зокрема типу А-68; трубчастими і провінціально-римськими; шпорами типу 46 (за класифікацією М. Яна); умбонами типу 6 (за його ж класифікацією)²¹.

Більш пізніми на липицьких могильниках є емалеві фібули з Верхньої Липиці, пізні варіанти гостропрофільованих фібул типу А-68 та трубчастих із Верхньої Липиці і Гринєва, бронзові посудини з Чижикова. Речі датуються кінцем I — першою половиною II ст. н. е.²²

Найпізнішою пам'яткою з виразними дакійськими елементами у Подністрів'ї є поселення в Ремезівцях. Верхня його дата визначається залізною фібулою смичкоподібного типу, а також фібулою провінціально-римського типу, що вказують на кінець II — першу чверть III ст. н. е.* Відзначимо, що крім дакійських, в Ремезівцях у значній кількості траплялися зарубинецькі, пшеворські та зубрівські матеріали.

Отже, датуючи матеріали дають можливість визначити межі існування культури липицького типу у Подністрів'ї 20-ми роками I — початком III ст. н. е.

¹⁵ Smiszko M. Op. cit.—S. 17; Смішко М. Ю. Раннеславянская культура Поднепровья в свете новых археологических исследований // КСИИМК.—1952.—Вып. 14.—С. 72—78.

¹⁶ Смирнова Г. И. Поселение у с. Незвиско в первых веках н. э. // МИА.—1964.—Вып. 116.—С. 190—213; Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области // КСИИМК.—1957.—Вып. 68.—С. 69—74.

¹⁷ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин.—К., 1961.—С. 19.

¹⁸ Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie latenskim i wczesnym okresie rzymskim // MSW.—1973.—Т. II.—С. 127—255.

¹⁹ Smiszko M. Znałezisko wczesnorzymskie w Kolokolinie pow. Rohatynski // WA.—1935.—Т. XIII.—С. 159—161.

²⁰ Dąbrowska T. Op. cit.—С. 208.

²¹ Козак Д. Н. Липицкая культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.—К., 1985.—С. 36—40.

²² Silven U. Provinzialromerska emalspannen.—Tör, 1961.—Т. X.—С. 115—123; Dąbrowska T. Op. cit.—С. 207; Smiszko M. Kultury...—С. 162; Liana T. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim // WA.—1970.—Т. XXXV.—С. 429—490.

* Обидві фібули помилково датувалися В. М. Цигиликом I ст. н. е.

Назва пам'ятки	I ст. н. е.		II ст.		III ст.	
	P III	V I	V II	C I	C II	
Колоколин						
Чижиків						
Болотня						
Гринів						
Звенигород (Гоева гора)						
Звенигород (Загуменки)						
Звенигород (садиба Великача)						
ЧЕРЕПИН						
Верхня Липиця (могильник)						
Верхня Липиця (поселення)						
РЕМЕЗІВЦІ						

Рис. 2. Хронологічна схема пам'яток липицької групи.

В цьому проміжку можна виділити три фази розвитку культури: 1. 20—40 роки I ст.—початок проникнення дакійців у Подністров'я (Колоколин, Звенигород — садиба Великача, Болотня); 2. Друга половина I ст.—період найбільшої активності культури. До цієї фази відносяться переважна більшість пам'яток. Вже наприкінці I ст. значна кількість липицьких могильників і поселень припиняє своє існування (Гринів, Болотня, три могильники у Звенигороді), що може свідчити про згасання культури. 3. Кінець I — початок III ст. До цієї фази відносяться могильник і поселення у Верхній Липиці та поселення в Ремезівцях (рис. 2).

Аналіз матеріальної культури липицьких племен дозволяє виділити в ній, крім чисто дакійських, ряд інших компонентів, характерних лише для Подністров'я. М. Ю. Смішко назвав серед них західні елементи²³. В. М. Цигиликом виявлено значні зарубинецькі риси²⁴. Вивчення нами зубрівських старожитностей засвідчує тісні контакти і їх носіїв з липицькими племенами.

В цілому елементи згаданих культур визначають вигляд липицьких старожитностей більшою мірою, аніж дакійські.

Зупинимося більш детально на питаннях співвідношення пшеворської культури, зубрівських і липицьких пам'яток.

Хронологічне співставлення матеріалів липицької та пшеворської культур свідчить, що пам'ятки останньої з'явилися у Подністров'ї значно раніше. Найбільш ранні об'єкти пшеворської культури відносяться до початку I ст. до н. е. (Гринів, Чишки, Підберізіці тощо)²⁵. Пам'ятки липицького типу з'явилися у 20-х роках I ст. н. е. (Колоколин, Болотня, Звенигород — садиба Великача). Зустрівшись у своєму русі по Дністру з пшеворськими племенами дакійці «просочилися» на

²³ Smiszko M. Kultury ... — S. 173.

²⁴ Цигилик В. М. Вказ. праця.— С. 94—103.

²⁵ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 36—45.

їхню територію до південних околиць сучасного міста Львова. У нас немає матеріалів, які б свідчили про витіснення пришельцями пшеворських груп чи навпаки. Археологічні дані підтверджують їх посмужене існування на одній території.

Порівняння основних рис матеріальної культури пшеворського і липицького населення вказує на їх чіткі відмінності: різна топографія поселень, традиції і навички житлобудування.

Оригінальні в них і керамічні комплекси. Вони різняться за формами, складом тіста, способом обробки зовнішньої поверхні та профілювання вінець. Своєрідного забарвлення липицькій культурі надає кружальна кераміка. Для неї невідомі глиняні миски С-подібного профілю. Самобутністю відзначається і поховальна обрядність липичан.

Але мирні стосунки двох спільностей, що мешкали поруч понад століття, не могли не призвести до значних культурних взаємовпливів та інтеграції. Це особливо добре простежується на фоні чітких відмінностей їх матеріальних культур. Прикладом інтеграції є матеріали могильників у Звенигороді в Верхньому Подністров'ї (садиба Великача, Гоева гора, Загуменки)²⁶ та поселення у Бернашівці на Середньому Дністрі²⁷. На останньому досліджено житло підовальної форми, площею 16,5 м². Підлога заглиблена у материк на 0,2 м. В ній простежено 6 ямок від стовпів, розташованих вздовж стін. У центрі житла у невеликому заглибленні містилося вогнище. Житло датується бронзовою одночленною фібулою латенської конструкції початком I ст. н. е.

Багатий керамічний матеріал, зібраний у житлі і культурному шарі поселення, складається із численних уламків горщиків, мисок, кухликів, дисків-сковорідок. Дві посудини орнаментовано нігтьовими зашипами. Горщики представлені широкогорлими присадкуватими посудинами з відігнутою назовні шийкою, покатами або округлими плічками та конічною придонною частиною. Аналогії їм відомі у пшеворській культурі. Інший тип становлять горщики з витягнутою вертикальною шийкою та округлими плічками, а також горщики з високою розігнутою шийкою і дугоподібними плічками. Вінця потовщені з внутрішнього боку. Посудини таких форм відомі серед дакійської кераміки.

Основний тип мисок — посудини з прямою або дещо загнутою до середини горловиною і конічною придонною частиною, характерні для дакійців. Ще один тип становлять миски напівсферичної форми з потовщеними профільованими вінцями, типовими для пшеворської культури.

Дещо менше у керамічному комплексі поселення кухликів напівсферичної форми, характерних для пшеворської культури, а також кухликів конічної форми, поширених на дакійських пам'ятках.

Диски-сковорідки для пшеворської культури не властиві. В пізньолатенський час у Подністров'ї такі посудини відомі в культурі поянешти-лукашівка.

Отже, склад керамічного комплексу поселення культурно не однорідний. Три типи горщиків належать до пшеворських, два близькі до дакійських; серед мисок один тип пшеворський, другий — дакійський. Поділ кухликів такий самий. Менше даних для культурного визначення пам'ятки дає житло. Все ж відзначимо, що у пшеворській культурі житла, подібні до бернашівського, не відомі. В цілому бернашівське поселення має синкретичний дако-пшеворський характер з перевагою елементів пшеворської культури.

Воно не єдине у Середньому Подністров'ї. Так, Б. О. Тимощуком і Г. Ф. Нікітіною у Неполківцях II відкрито поховання, що має, на думку дослідників, синкретичний пшеворсько-липицький склад і аналогічне пам'яткам у Звенигороді²⁸.

²⁶ Там же.— С. 51—56.

²⁷ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков нашей эры в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 102—104.

²⁸ Тимощук Б. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии.— М., 1978.— С. 93.— Рис. 1, 5.

На поселеннях пшеворської культури Верхнього Подністров'я вплив дакійців не простежується. Він відзначений лише на могильниках. Так, у похованні № 3 з Гринева, що належало знатному пшеворцеві, серед ритуальної, повторно випаленої кераміки відзначено кілька дакійських уламків. Це може свідчити про якусь участь дакійців у поховальному ритуалі пшеворського вождя. Дакійським впливом викликані, можливо, деякі деталі поховальної обрядності пшеворців, зокрема перевага урнових трупоспалень, очищення кісток від залишків вогнища, покриття урн. Слід відзначити, що дві останні риси властиві і для субстратного населення поморсько-кльошової культури.

Вплив пшеворського населення на липицькі племена помітний при аналізі ряду категорій матеріальної культури, особливо виробів з металу. Видобуток заліза і залізообробне ремесло були порівняно добре розвинутими у пшеворській культурі. Липичани перейняли насамперед техніку виготовлення окремих типів пшеворського озброєння. Це підтверджують знахідки шпор, вістрів до списів, мечів, умбонів пшеворського типу на могильниках у Звенигороді²⁹.

Цікаві дані, що вказують на глибину зв'язків між липицьким і пшеворським населенням Подністров'я, отримані при спектральному аналізі металевих виробів із пшеворського поховання у Лучці. Встановлено, що всі предмети з нього виготовлені із заліза, склад якого характерний для предметів, знайдених на липицькому могильнику³⁰.

Можна припустити, що залізом, виготовленим пшеворськими ремісниками, користувалися і липицькі ковалі, або навпаки. Це цілком природно при тісних взаємозв'язках між пшеворськими і липицькими племенами. Результатом таких відносин стали глибокі асимілятивні процеси, що вели до злиття липицьких і пшеворських племен.

Етно-культурний процес ще більше ускладнився, коли в Подністров'я прийшли значні маси зарубинецьких племен з Прип'ятського Полісся. Ця подія докорінно змінила етно-культурну ситуацію в регіоні і її наслідки. На Волині і в Подністров'ї в результаті пшеворсько-зарубинецької інтеграції формуються давньослов'янські пам'ятки зубрівської групи. Хвиля прийшлого люду змішалася з дако-пшеворським населенням, носіями пам'яток типу Звенигорода, і поглинула ще існуючі групи дакійських племен (Гринів). Почався новий етап асиміляції дакійців у Подністров'ї. Відображенням цього процесу є поява на липицьких пам'ятках досить помітного зарубинецького компоненту. Ілюстрацією дако-пшеворсько-зарубинецької інтеграції правлять матеріали із селища в Ремезівцях, дослідженого В. Д. Бараном та В. М. Цигликом³¹.

Зарубинецький вплив відбився і на матеріалах верхньоліпицького могильника. Про це свідчать дві посудини-урни, опубліковані В. М. Цигликом: за формою вони близькі до зарубинецьких³².

При вивченні матеріалів з цього могильника у фондах Краківського археологічного музею нами виділено ще два поховання (18 та 31), де урнами також правили ліпні посудини зарубинецького типу. Одне з поховань супроводжувалося гострореберною мискою з увігнутим дном, характерною для пшеворської культури.

До липицьких та пшеворських поховань посудини-приставки не ставилися. Це риса зарубинецької культури. На жаль, методика розкопок могильників наприкінці XIX ст. не дає можливості простежити детальніше зміни у поховальному обряді на липицькому могильнику після приходу зарубинецького населення. Ряд посудин зарубинецької культури виявлено при дослідженні селища у Верхній Липиці. Воно становило єдиний комплекс з могильником³³.

²⁹ Савишников И. К. Указ. соч.— Рис. 18, 21—23.

³⁰ Piaskowski J. Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów zebranych z dorzecza Przypięci, Dniestru i Bugu // MA.— 1967.— Т. VIII.— S. 197.

³¹ Циглик В. М. Вказ. праця.— Рис. 29, 37.

³² Там же.— Рис. 41, 1—2.

³³ Там же.— Рис. 45, 3—5.

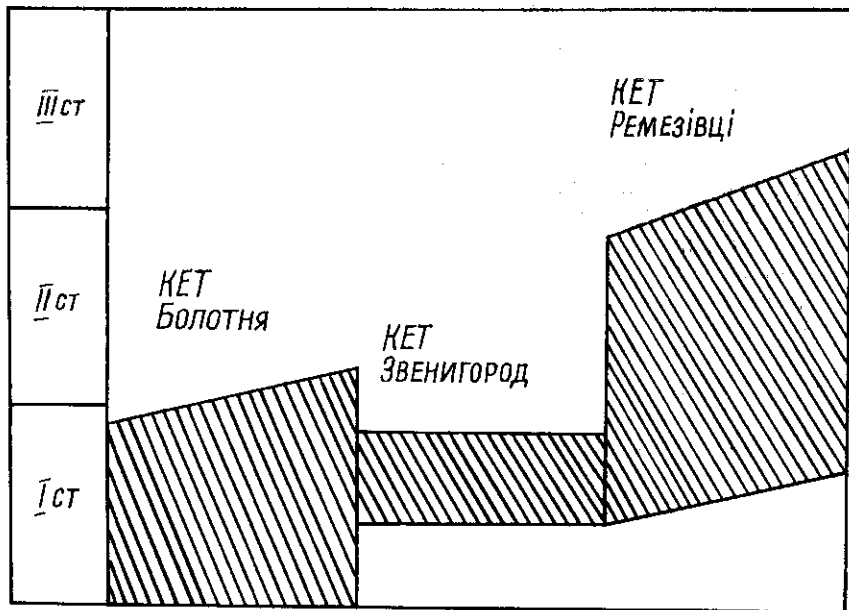

Рис. 3. Хронологічне співвідношення культурно-етнічних типів (KET) липицької групи.

Помітний вплив на липицьку кераміку справили також носії зубрівських пам'яток. В ній виділено значну групу посудин з розігнутою шийкою і перегином плічок вище половини висоти, які В. М. Цигликом віднесено до горщиків типу II липицької культури і типів I—II зарубинецької³⁴. Аналогії свідчать, що такі горщики мають прототипи у пшеворській культурі і найбільш поширені на зубрівських пам'ятках.

У свою чергу, зубрецька людність запозичила у липичан деякі елементи їх культури. Найбільш повно це ілюструють матеріали зубрівського поселення в Підберізцях. В об'єктах кінця I—II ст. і культурному шарі тут виявлено помітну кількість посуду липицького типу. Так, у житлі II знайдено два тюльпаноподібних, типових для липицької культури, горщики. Такий самий трапився і в житлі 5. В ньому ж, а також у житлі 6 і культурному шарі виявлено слабoproфільовані липицькі посудини, оздоблені наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями. Ще кілька горщиків мали шишечки і гудзички на стінках. Слід відзначити, що за складом тіста і обробкою зовнішньої поверхні вказані посудини не відрізняються від зубрівських проте виготовлено їх на самому поселенні. Привертає увагу також невелика кількість слабoproфільованих горщиків, за формою близьких до циліндроконічних, виявлених на ряді зубрівських пам'яток Подністров'я у комплексах кінця I—II ст.

Аналогії їм невідомі ні в пшеворській, ні в зарубинецькій культурах. Віддалено вони нагадують липицькі тюльпаноподібні горщики. Вірогідно, посудини вказаного типу сформувалися на зубрівських селищах Подністров'я під впливом липицької кераміки. Цікаво, що на пам'ятках Волині горщики такої форми невідомі.

Про тісні зв'язки між зубрівськими та липицькими племенами Подністров'я свідчать знахідки на зубрівських пам'ятках гончарної дакійської кераміки. Населення Волині такої кераміки не знало. Досить часто на зубрівських селищах трапляються глиняні прясла у формі зрізаного конуса — виробів, властивих лише липицькій культурі. Відомі вони і на прилеглих до Подністров'я південних районах Волині.

Таким чином, складається враження, що, осівши у Верхньому Подністров'ї, дакійське населення було втягнуте в інтеграцію з місцевою людністю. Спочатку, у I ст. н. е., матеріальна культура дакійців під-

³⁴ Там же.— Рис. 22, 9—14; 23, 4—14; 29, 1—2; 30, 6—7.

пала під сильний вплив пшеворців. Виникають змішані дако-пшеворські могильники і поселення (Звенигород, Бернашівка), хоч поряд з ними існують і чисті дакійські пам'ятки (Болотня, Чижиків). Пізніше, у другій половині — наприкінці I ст., до дако-пшеворського субстрату вливається значний зарубинецький компонент (Верхня Липиця). З огляду на це набувають зацікавлення матеріали поселення в Ремезівцях — єдиної поки що пам'ятки липицького типу, котра існувала до початку III ст. Більш детальне упорядкування матеріалів з численних об'єктів поселення дало б можливість простежити процес дако-пшеворсько-зарубинецької культурно-етнічної інтеграції і асиміляції.

Аналіз липицьких пам'яток Подністров'я в кореляції з хронологією дозволяє розділити їх на три культурно-етнічних типи.

1. *КЕТ Болотні*. Представлений пам'ятками в Колоколині, Чижикові, Гриневі, Болотні. До цього ж КЕТ відноситься, очевидно, ряд поховань на могильнику в Звенигороді — садибі Великача — з гончарними урнами, близькими за формами до кельтських зразків і типово дакійським поховальним обрядом. Вказаний КЕТ характеризується наявністю кельто-дакійського АЕТ. Датується від 20-х років до кінця I ст. н. е. (рис. 3; 4).

Рис. 4. Кераміка КЕТ Болотня: 1—5 — Звенигород (садиба Великача); 6—10 — Чижиків; 11, 13, 15, 16 — Гринів; 12, 14 — Болотня.

2. *КЕТ Звенигорода*. Представлений трьома могильниками у Звенигороді, могильником в Неполківцях II, Бернашівським поселенням. Він складається з дакійського і пшеворського АЕТ і відбиває процес їх інтеграції. Датуються пам'ятки вказаного КЕТ 40—70 рр. I ст. (рис. 3; 5).

3. *КЕТ Ремезівців*. До нього входять селище в Ремезівцях, могильник і селище у Верхній Липиці. КЕТ складається з дакійського, пшеворського і зарубинецького АЕТ, він ілюструє ще одну сходинку в процесі асиміляції дакійського населення. КЕТ Ремезівців датується кінцем I — початком III ст. (рис. 3; 6).

Наведені спостереження дозволяють поставити питання про культурно-етнічне визначення липицьких пам'яток. Чи можна їх об'єднати усталеним поняттям «археологічна культура»? При цьому слід виходити з таких міркувань.

Будь-яка культура повинна обіймати замкнутий територіальний простір. Липицькі поселення розташовані посмужно з пшеворськими та зубрівськими пам'ятками або окремими групами серед них.

Пам'ятки археологічної культури характеризуються єдністю рис матеріальної культури. Липицькі ж пам'ятки протягом I — початку III ст. суттєво змінювали свій вигляд. З'явившись у Подністров'ї в 20-х роках I ст. з чистими кельто-дакійськими рисами культури, вони вже у 40—70-х роках свідчать про симбіоз дако-пшеворських елементів. Пшеворський вплив проник і в таку консервативну сферу ідеології, як поховальні традиції.

Наприкінці I ст. липицькі пам'ятки набувають нового змісту, увібравши в себе зарубинецький компонент.

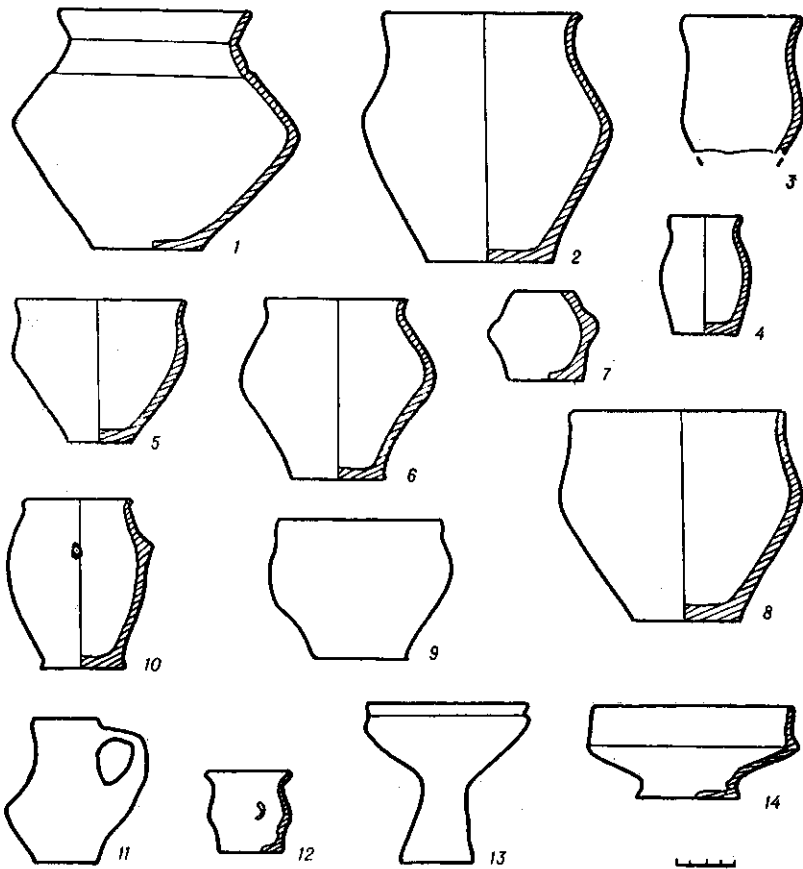

Рис. 5. Кераміка КЕТ Звенигород: 2—6, 8—10 — Звенигород (садиба Великача); 1, 7, 9, 11—14 — Звенигород (Госва гора).

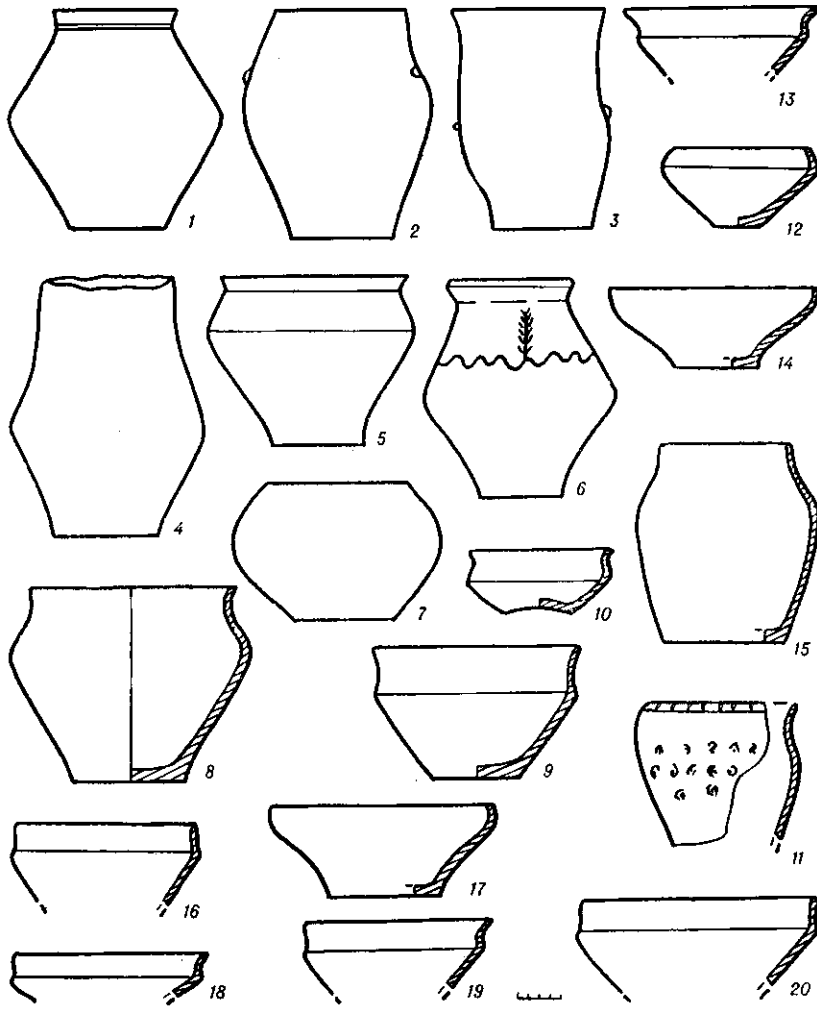

Рис. 6. Кераміка КЕТ Ремезівці: 1—11, 19 — Верхня Липиця (могилиньник), 12—18, 20 — Ремезівці.

Отже, липицькі старожитності не відповідають традиційному, установленому поняттю «археологічна культура». Вони характеризуються багатоконтактністю, розділяючись на три КЕТ, і відбивають культурно-етнічну інтеграцію їх носіїв. Таке явище, властиве контактній зоні, визначається нами як культурна група.

У зв'язку з таким підходом до культурного визначення липицьких старожитностей не можна оминати питання етнічної належності їх творців.

М. Ю. Смішко, спираючись на писемні джерела, висловив припущення про те, що липицькі пам'ятки залишені дакійським племенем костобоків³⁵. Ця думка підтримується більшістю радянських і зарубіжних вчених. Гіпотеза про липицьку культуру, як південно-західне відгалуження східних слов'ян, запропонована наприкінці 50-х років Г. Б. Федоровим, не набула підтримки³⁶.

Наші дослідження довели складний етнічний зміст носіїв липицької групи пам'яток. Крім яскравого дакійського АЕТ, в ній присутні також пшеворський та зарубинецький АЕТ, які рівною мірою визначають етно-культурний склад липичан. Обидва (у крайньому разі один з двох останніх) АЕТ були слов'янськими.

³⁵ Smiszko M. Kultury ... — S. 178.

³⁶ Федоров Г. Б. Указ. соч.— С. 14.

Отже, М. Ю. Смішко правильно встановив етнічну належність племен, які прибули у Подністров'я на початку I ст. н. е. Але з часом дакійська людність була асимільована пшеворським, зарубинецьким і зубрівським населенням.

Це припущення ґрунтується на тому, що липицькі пам'ятки, з'явившись водночас на початку I ст. н. е., зникають поступово, з кінця I — до початку III ст., а не відразу, що сталося б у випадку відходу їх носіїв з Подністров'я під тиском пізньопшеворських племен (як прийнято вважати). Найвагомішим аргументом на користь нашого припущення є факт співіснування змішаних пам'яток з дакійськими, пшеворськими, зарубинецькими і зубрівськими матеріалами, виділеними в окремі культурно-хронологічні типи.

Можливо, якась частина дакійців мігрувала з Подністров'я в інші райони, зокрема у Прикарпаття. Проте довести це зараз археологічними матеріалами важко.

Повне зникнення дакійських елементів у Подністров'ї співпадає з притоком сюди нових мас слов'янського населення з Волині — носіїв зубрівської групи пам'яток, витіснених вельбарськими племенами. Це призвело, очевидно, до повної асиміляції дакійського населення і його злиття із слов'янами.

Ще одним доказом на користь висловлених на початку статті міркувань щодо особливостей етно-культурних процесів у контактній зоні є своєрідні і численні матеріали зубрівської культурної групи. Їм автор збирається присвятити наступну статтю.

Д. Н. Козак

ОСОБЕННОСТИ КУЛЬТУРОГЕНЕЗИСА НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э. (НА МАТЕРИАЛАХ ПАМЯТНИКОВ ЛИПИЦКОГО ТИПА)

В статье на основании многочисленных археологических источников и теоретических разработок рассматриваются некоторые особенности этно-культурного развития на территории Северо-Западной Украины в первых веках н. э.

Указанные земли были одной из наиболее активных контактных зон Европы, которые характеризуются своеобразием исторического процесса. Устанавливаются основные черты этно-культурного развития в контактной зоне, вводятся новые понятия: «культурная группа» (КГ), «культурно-этнический тип» (КЭТ). Теоретические положения рассматриваются на примере памятников, известных в литературе под названием «липицкая культура».

Автор приходит к выводу, что липицкие памятники не соответствуют общепринятому понятию «археологическая культура». Они иллюстрируют наличие другого, характерного лишь для контактной зоны, культурного явления — «культурной группы». Эволюция памятников липицкой культурной группы отражает процесс ассимиляции праславянами дакийского субстрата в I—II вв. н. э.

Д. Н. Козак

PECULIARITIES OF CULTURAL GENESIS IN THE TERRITORY OF THE NORTH-WESTERN UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1st MILLENIUM A. D. (EXEMPLIFIED BY LIPITSA-TYPE RELICS)

Using vast archeological material and theoretical investigations the author analyzes some special features of ethnic-cultural development in the territory of the North-Western Ukraine in the first centuries A. D.

This area is considered to be one of the most active zones of ethnic and cultural contacts in Europe. And this fact can explain the peculiarities of the historical process. The author attempts to specify the main features of the ethnic-cultural development in the contact zone with the new categories «cultural group» and «cultural-ethnic type». The theoretical statements are considered through relics known in literature as «Lipitsa culture».

The author comes to a conclusion that the Lipitsa records do not correspond to the generally acknowledged term «archeological culture». They illustrate the availability of another cultural phenomenon — «cultural group» — which is typical only of the contact zone. The evolution of antiques of the Lipitsa cultural group reflects the process of assimilation of Dacian elements by Protoslavs in the 1st-2nd centuries A. D.

Одержано 07.04.89.

Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X — XIV ст).

І. Р. Могитич, Р. І. Могитич

В статті простежено еволюцію кам'яної і цегляної технік мурування Галицько-Волинської Русі X—XIV ст., розкрито особливості давньоруської блокам'яної техніки, розглянуто питання застосування брускової цегли у будівництві Давньої Русі та зроблено висновок про те, що вдосконалення технології і встановлення стандарту цегли носили вузькорегіональний характер.

Монументальне будівництво Галицько-Волинської Русі — невід'ємна частина давньоруської культури — має яскраві самобутні риси. Розташування краю у центрі Європи, на стику земель з різними культурними традиціями, сприяло засвоєнню і творчому використанню місцевими майстрами кращих традицій будівництва інших земель. Для вирішення питань еволюції, датування пам'яток, простеження взаємозв'язків галицької і волинської архітектурних шкіл поряд з аналізом архітектурних форм і свідчень писемних джерел вирішальне значення має вивчення будівельної технології, на яку автори звернули першочергову увагу.

Застосування каменю як будівельного матеріалу на землях Передкарпаття почалося ще на ранньослов'янському історичному етапі. Серед ареалу лука-райковецької археологічної культури Б. А. Тимошук на підставі наявності в основах земляних валів городищ мурів-кріпид, складених насуху з каменю-плитняку¹ (рис. 1, 1), визначає територію, яку в VIII—IX ст. посідали літописні племена хорватів.

Із земель Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття ця порівняно проста техніка мала швидко поширитись на сусідні території, де було вдосталь придатного для будівництва природного каменю: застосовується вона і донині для спорудження підпірних стін та невисоких мурів-огорож у південно-західних регіонах України, а також у Молдавії (ареал розселення слов'янських племен хорватів, тиверців і уличів). Часто у таких мурах в'язучим матеріалом є глина і навіть пересіяний ґрунт.

Дещо відмінну техніку донесли збережені на Гуцульщині межові «вічні» мури, утворені двома паралельними рядами сухої кладки, порожнину між якими забутовано землею з камінням² (рис. 1, 2). Не маємо ґрунтовних підстав, щоб пов'язати появу цієї техніки, що наслідує римську *opus emplectum*, з безпосереднім впливом римської традиції. Однак такою можливістю не слід нехтувати.

Закономірним явищем було подальше вдосконалення техніки кам'яної кладки — мурування на вапняному розчині, перші зразки якого

¹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Древнерусское Поднестровье. — Ужгород, 1981. — С. 35.

² Могитич І. Р. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура українських Карпат XV—XX ст. — К., 1987. — С. 106.